

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Grieks zonder grenzen: interculturele dialogen in de Griekse literatuur van de Romeinse Keizertijd

Jonge, C.C. de

Citation

Jonge, C. C. de. (2023). Grieks zonder grenzen: interculturele dialogen in de Griekse literatuur van de Romeinse Keizertijd. *Lampas. Tijdschrift Voor Classici*, 56(1), 55-71. doi:10.5117/LAM2023.1.004.JONG

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3717342>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Grieks zonder grenzen

Interculturele dialogen in de Griekse literatuur van de Romeinse Keizertijd

Casper de Jonge

Universiteit Leiden

c.c.de.jonge@hum.leidenuniv.nl

Abstract

It has often been claimed that Greek literature of the Roman world is obsessed with the (classical) Greek past and detached from the real world in which it was written. This article, however, argues that Greek texts of the imperial period offer a fascinating glimpse of the polyphonic and multicultural world of the Roman Empire. The Roman Empire was characterized by globalization, migration, and mobility. While Greek was the *lingua franca* of a large part of the Mediterranean world, especially in the East, writers of Greek literature came from many different places and regions, flexibly moving in a triangular space between local, Greek, and Roman identities. Three different examples are discussed: an epigram by Crinagoras of Mytilene, a passage from Pseudo-Longinus' *On the Sublime*, and Lucian's interview with Homer in *True History*. In different ways, these texts construct intercultural dialogues, which invite the reader to perceive the world and its literature as more diverse than just Greek and Roman.

Keywords: globalization, intercultural dialogues, Greek imperial literature, migration, Rome

1 Inleiding¹

De Griekse literatuur heeft zich nooit laten inperken door grenzen. De eerste auteurs van Griekse teksten waren niet alleen afkomstig uit wat

¹ Dit artikel is een licht bewerkte versie van de inaugurele rede die ik als hoogleraar Grieks aan de Universiteit Leiden op 7 oktober 2022 heb uitgesproken. De volledige oratie is gepubliceerd als De Jonge (2022b).

wij Griekenland noemen, maar ook uit Anatolië en Zuid-Italië. Vanaf de veldtochten van Alexander de Grote (in de 4^e eeuw v.Chr.) verspreidden de Griekse taal en cultuur zich over een nog veel groter deel van de wereld, helemaal tot aan India. De oud-Griekse literatuur wordt dan ook gekenmerkt door een enorme ruimtelijke diversiteit. Dit geldt in het bijzonder voor de literatuur die geschreven is gedurende de Romeinse Keizertijd, de periode waarop ik mij in dit artikel zal concentreren.

Hoewel de archaïsche en klassieke Griekse literatuur in het onderwijs terecht de meeste aandacht krijgen (de epen van Homerus, de tragedies van Sophocles en de dialogen van Plato), is veruit het grootste deel van de bewaard gebleven oud-Griekse literatuur gecomponeerd na de klassieke periode – in de hellenistische en de Romeinse tijd. De Romeinse Keizertijd laten we traditioneel beginnen in het jaar 31 v.Chr., toen Octavianus een beslissende overwinning behaalde op Marcus Antonius en Cleopatra, of in 27 v.Chr., toen Octavianus de eerste keizer werd en Augustus werd genoemd. Na een reeks bloedige burgeroorlogen brak er een periode van relatieve rust aan, de zogenaamde *Pax Romana*. Terwijl het Romeinse Rijk zich geleidelijk uitbreidde, kwam de literatuur tot bloei, in Rome en elders in het Rijk. Die literatuur werd niet alleen in het Latijn, maar ook in het Grieks geschreven.² En wie in het Grieks schreef bereikte een groter publiek. Al in de 1^e eeuw v.Chr. merkte Cicero op dat ‘Grieks in bijna de hele wereld wordt gelezen, terwijl Latijn wordt ingeperkt door de eigen grenzen, die uitermate nauw zijn’.³

De Griekse literatuur van de Romeinse wereld heeft in de laatste decennia eindelijk de aandacht gekregen die ze verdient. Toch is ons begrip van het omvangrijke corpus van Griekse teksten uit deze periode nog relatief beperkt. De heersende opvatting over de Griekse literatuur van de Romeinse wereld is dat zij geobsedeerd is door het verleden, terwijl ze het heden min of meer negeert. De gedachte is dat Griekse auteurs ‘nostalgisch’ terugverlangen naar de periode waarin niet Rome maar Griekenland dominant was: daarom zouden ze zwijgen over het heden en het verleden verheerlijken. In de literatuurgeschiedenis van Schmid en Stählin uit 1961 lezen we over de Griekse auteurs van de Keizertijd: ‘Ihre romantische Träumerei verschloß ihnen fast völlig die Augen für die Beobachtung des gegenwärtigen Lebens’ – al dromend over het verleden hadden ze geen oog voor het leven van hun

2 Tot deze periode van de Griekse literatuur behoren onder meer de talrijke biografieën van Plutarchus, meer dan tachtig werken van Lucianus, meer dan honderd werken van de arts Galenus, de Griekse romans, een groot deel van de joodse literatuur, van Philo tot Josephus, en natuurlijk ook de boeken van het Nieuwe Testament en de kerkvaders.

3 Cicero, *Pro Archia* 23: ... *Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur*. Eigen vertaling.

eigen tijd.⁴ In een invloedrijk artikel over ‘The Greeks and their Past in the Second Sophistic’ (1970) beweert Ewen Bowie dat de Grieken ‘gepreoccupeerd’ waren met het verleden, omdat ze ontevreden waren met hun ondergeschikte rol in de Romeinse wereld.⁵ Nog in 2009 stelt Jason König in zijn boek *Greek Literature in the Roman Empire*: ‘It is hard to deny that it is a body of literature obsessed with the past’.⁶

Is het waar dat Griekstalige schrijvers van de Romeinse wereld geen oog hadden voor hun eigen tijd? Uit onderzoek blijkt dat dit beeld niet juist is: studies van onder meer Simon Swain, Simon Goldhill en Tim Whitmarsh laten zien dat Griekse teksten van de Keizertijd op allerlei manieren reageren op de Romeinse wereld waarin ze zijn ontstaan.⁷ Swain heeft onderzocht hoe Griekse intellectuelen Rome beoordeelden. Goldhill en Whitmarsh hebben laten zien dat Griekse identiteit in de Romeinse wereld een *culturele* identiteit is, die niet verward moet worden met etnische identiteit. Veel niet-Griekse auteurs kozen er bewust voor in het Grieks te schrijven en zich als Grieken te presenteren; dankzij deze geconstrueerde Griekse identiteit draaiden ze volop mee in de Romeinse wereld.

Voor de Griekstalige auteurs van de Romeinse wereld moet het grootste verschil tussen verleden en heden zijn geweest dat de wereld veel groter, diverser en multicultureler was geworden. Op welke manieren wordt die culturele diversiteit en interactie gepresenteerd en geconstrueerd in de Griekse literatuur van de Keizertijd? Dat is de vraag die ik in dit artikel wil beantwoorden. Belangrijke publicaties suggereren veelal dat er in de Romeinse wereld slechts twee smaken beschikbaar waren: Grieks en Romeins. Dit misverstand wordt geïllustreerd door de titels van de zojuist genoemde studies: Simon Swain, *Hellenism and Empire* (1996), Tim Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire* (2001), en Simon Goldhill, *Being Greek under Rome* (2001). In deze titels worden Grieks en Romeins tegenover elkaar gesteld, alsof er geen andere identiteiten bestonden.⁸ In feite waren de schrijvers van Griekse literatuur afkomstig uit allerlei verschillende

4 Schmid en Stählin (1961: 667-668).

5 Bowie (1970: 4) meent dat er bij de Grieken sprake is van ‘preoccupation with their past’. Hij geeft de volgende verklaring: ‘To reassure themselves that Greece had a claim comparable to that of Rome, they began to dwell more and more, in their principal cultural activities, on the political greatness of the past’ (1970: 40).

6 König (2009: 8).

7 Swain (1996), Goldhill (2001) en Whitmarsh (2001).

8 Whitmarsh (ed., 2010) schenkt terecht aandacht aan lokale perspectieven en ‘microidentities’ in de Grieks-Romeinse wereld. De recente bundel van König *et al.* (eds, 2020) gaat (net als dit artikel) in op ‘cross-cultural interactions’ in de literatuur van het Romeinse Rijk.

regio's van het Romeinse Rijk, van Alexandrië tot Antiochië en van Smyrna tot Syracuse. Mijn stelling is dan ook dat de Griekstalige literatuur van de Romeinse Keizertijd niet zozeer Grieks of Romeins is, maar een 'grenzeloze' literatuur, een literatuur die zich voortdurend flexibel beweegt tussen plaatsen, tussen culturen, en tussen identiteiten.

Ik zal eerst kort ingaan op de cruciale rol die de Griekse cultuur speelde in de Romeinse wereld, en vervolgens op het belang van migratie en mobiliteit. Daarna zal ik drie voorbeelden bespreken, die illustreren dat Griekstalige auteurs van de Romeinse tijd wel degelijk oog hadden voor hun eigen wereld. In het bijzonder merkten ze op dat de wereld, als gevolg van de wereldwijde hellenisering en de uitbreiding van het Romeinse Rijk, cultureel diverser was geworden dan het klassieke Griekenland waarvan ze de literatuur zo bewonderden. Mijn stelling is dat deze teksten niet naar het verleden gericht zijn, maar *naar buiten*. De literatuur van de Keizertijd is dus, zoals ik zal betogen, Grieks zonder grenzen.

2 Grieks in de Romeinse wereld

Het Romeinse Rijk was een meertalige wereld, die werd gekenmerkt door 'globalisering', zoals Miguel John Versluys vanuit het perspectief van de materiële cultuur heeft betoogd.⁹ Eindeloos veel gemeenschappen en lokale culturen waren onderling met elkaar verbonden, en er was een constante uitwisseling van mensen, objecten, en ideeën.

De *lingua franca* van die globale, multiculturele wereld was niet in de eerste plaats het Latijn, maar het Grieks, zeker in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk. In eerste instantie werd de functie van *lingua franca* vervuld door de zogenaamde *koinè*, de vorm van het Grieks die gedurende enkele eeuwen de 'gemeenschappelijke' voertaal was in een enorm gebied dat strekte van Marseille tot India; maar veel intellectuelen gaven een voorkeur aan het Attisch, het dialect van klassiek Athene, dat vanaf de 1e eeuw v.Chr. een spectaculaire comeback maakte.

De rol van het Grieks was dus enigszins vergelijkbaar met het Engels van onze tijd, maar toch ook anders. De Griekse taal werd namelijk geassocieerd met de klassieke Griekse cultuur van Plato, Pericles, en Polycleitus, die overal ter wereld werd gewaardeerd, ook door de Romeinen (al spraken sommige Romeinen wel neerbuigend over *graeculi* of 'Griekjes'). Rome zelf was al

9 Zie Pitts en Versluys (eds, 2015) en Versluys (te verschijnen). Bromberg (2021) behandelt de relatie tussen Classics en Globalization Studies.

vanaf de 2^e eeuw v.Chr. in hoge mate gehelleniseerd, dat wil zeggen ‘Grieks geworden’. Terwijl Rome een steeds groter deel van de wereld veroverde, behielden Griekse steden onder Romeinse heerschappij meestal een bepaalde mate van politieke en culturele autonomie. In de Vroege Keizertijd leidde deze autonomie, gecombineerd met de Romeinse fascinatie voor alles wat Grieks was, tot de bloei van Griekse cultuur in allerlei steden rondom de Middellandse Zee.

De Griekse *paideia* – een klassieke scholing in taal, retorica, filosofie en de literatuur van klassiek Griekenland – bood in heel het Romeinse Rijk grote voordelen. Deze *paideia* gaf namelijk toegang tot belangrijke posities en instituties. Wie Homerus foutloos kon citeren en wie de finesses van het Attisch beheerste genoot veel aanzien. Zelfs als je moedertaal bijvoorbeeld Aramees was, dan kon je door middel van een Griekse scholing hoger op komen en stijgen op de maatschappelijke ladder. De auteur Lucianus van Samosata (een stad in de Romeinse provincie Syria, in het zuidoosten van wat wij nu Turkije noemen) is een goed voorbeeld: hij sprak van huis uit Syrisch, een vorm van Aramees, maar hij leerde Grieks, en ontwikkelde zich tot een populair redenaar. Hij ontving ook het Romeinse burgerrecht; maar zijn boeken schreef hij in het Grieks.¹⁰

De Griekse taal en cultuur gaven niet alleen toegang tot maatschappelijk succes, maar hadden voor schrijvers uit het oosten nog een ander voordeel, en wel het volgende: Grieks was geen Latijn. Latijn was de taal van de Romeinen, die politiek de baas waren. Schrijvers uit het oosten kozen in veel gevallen bewust voor de Griekse taal en de culturele identiteit die daarbij hoorde, waarmee ze enerzijds een luisterend oor vonden bij de Romeinen (want ook Romeinse jongens leerden Grieks op school), maar anderzijds ook een zelfstandige en onafhankelijke stem, een niet-Romeinse stem, konden blijven vertolken, waarmee ze het dominante geluid van Rome konden prijzen, maar ook nuanceren of bestrijden.¹¹

3 Mobiliteit en interculturaliteit

Het Romeinse Rijk werd gekenmerkt door een enorme mobiliteit. Grote aantallen migranten arriveerden dagelijks in Rome: sommigen kwamen als slaven, anderen waren op zoek naar werk, weer anderen hadden een

10 Voor Lucianus als Romein, Griek en Syriër, zie Mestre en Gómez (eds, 2010).

11 Whitmarsh (2013) bespreekt literaire vormen van oppositie, verzet en weerstand tegen Rome.

politieke of diplomatieke missie.¹² Onder die migranten waren ook schrijvers en dichters, die afkomstig waren uit de gehelleniseerde provincies in het oosten. Zij verlieten hun land van herkomst en kwamen naar Rome, maar ze schreven veelal in het Grieks, terwijl ze zich bewogen tussen verschillende culturen en identiteiten. In een artikel dat ik eerder dit jaar heb gepubliceerd in het tijdschrift *Mnemosyne*, heb ik dan ook betoogd dat het concept van migrantenliteratuur, dat ontwikkeld is in het kader van postkoloniale studies in de 20e eeuw, tot op zekere hoogte ook relevant is voor de Griekse literatuur van de Romeinse wereld.¹³ In onze tijd verwijst de term migrantenliteratuur of migratieliteratuur naar de werken van auteurs die zich niet met slechts één culturele of geografische ruimte identificeren. De term is bijvoorbeeld gebruikt in verband met het werk van schrijvers als Salman Rushdie, Ben Okri, en Vikram Seth. In het Nederlandse taalgebied zouden we kunnen denken aan iemand als Abdelkader Benali, die op vierjarige leeftijd van Marokko naar Nederland verhuisde. Niet alleen deze auteurs zelf, maar ook hun verhalen bewegen zich *tussen* verschillende culturen.¹⁴

Karakteristiek voor hun werk zijn in het bijzonder drie eigenschappen: *in-betweenness*, ambivalentie en meerstemmigheid. *In-betweenness* betekent dat migrantenliteratuur niet tot één ruimte behoort, maar zich *tussen* ruimtes en identiteiten beweegt. Dit geldt ook voor Griekse migrantenauteurs uit de Oudheid, die niet uitsluitend Grieken zijn (al worden ze vaak wel zo genoemd), maar zich bewegen in een driehoekige ruimte tussen Griekse, Romeinse en lokale identiteiten. Ambivalentie wil zeggen dat migrantenauteurs doorgaans niet onverdeeld positief of uitsluitend negatief zijn over de koloniserende macht, maar een combinatie vertonen van afkeer en aantrekking. Dit geldt ook voor Griekstalige auteurs die over Rome schrijven: pure oppositie of verzet tegen Rome is zeldzaam, maar Griekse teksten bevatten wel vaak dubbelzinnige of ironische formuleringen, die het gezag van Rome op speelse wijze ter discussie lijken te stellen. Meerstemmigheid is ook een kenmerk van migrantenliteratuur: in moderne romans gaat het vaak om een veelheid van personages, die verschillende perspectieven op de wereld presenteren. In de Oudheid kan dergelijke polyfonie op allerlei manieren vormkrijgen: een geograaf als Strabo toont de veelstemmigheid van

12 Zie Tacoma (2016); De Ligt en Tacoma (eds, 2016).

13 De Jonge (2022a).

14 Belangrijke studies over migrantenliteratuur zijn onder meer Bhabha (1994), White (1995) en Smith (2004). Boehmer (2005: 225-236) karakteriseert deze literatuur als 'the writing of "not quite" and "in-between"'.

het Romeinse Rijk door de talloze steden en regio's rondom de Middellandse Zee in kaart te brengen.

Wanneer we de Griekse literatuur van de Romeinse wereld vanuit dit perspectief bekijken, blijkt deze niet uitsluitend gericht te zijn op het verleden, maar juist een spannende blik te bieden op de globale, multiculturele en meerstemmige wereld van het Romeinse Rijk. Ik zal dit nu laten zien aan de hand van korte tekstpassages uit drie Griekstalige auteurs: de dichter Crinagoras, de criticus Longinus en de satirische verteller Lucianus.

4 Crinagoras: de grenzen van het Romeinse Rijk

Om te beginnen Crinagoras van Mytilene, een politicus en dichter, die afkomstig was van het eiland Lesbos.¹⁵ Hij was actief tijdens de Augusteïsche periode (eind 1^e eeuw v.Chr. en begin 1^e eeuw n.Chr.). Als ambassadeur reisde hij enkele malen naar Rome. Een aantal van zijn epigrammen is bewaard gebleven in de *Griekse Anthologie*. In een van zijn gedichten, dat ik hieronder citeer, bezingt hij de uitgestrektheid van het Romeinse Rijk, die te danken is aan het militaire optreden van Nero. Met Nero wordt hier waarschijnlijk de latere keizer Tiberius bedoeld, voluit Tiberius Claudius Nero, die als generaal orde op zaken stelde in Armenië en daarna betrokken was bij expedities in Germanië.

Ἀντολῖαι, δύσιες κόσμου μέτρα· καὶ τὰ Νέρωνος
ἔργα δι' ἀμφοτέρων ἵκετο γῆς περάτων.
Ἥλιος Ἀρμενίην ἀνίων ὑπὸ χερσὶ δαμείσαν
κεῖνου, Γερμανίην δ' εἶδε κατερχόμενος.
δισσὸν ἀειδέσθω πολέμου κράτος οἶδεν Ἀράξης
καὶ Ῥῆνος δούλοις ἔθνεσι πινόμενοι.

Opkomst en ondergang van de zon zijn de maten van de wereld.

Nero's daden gingen door beide grenzen heen.

De zon kwam op en zag Armenië, bedwongen door Nero's handen,

De zon ging onder en zag Germanië.

Laat de dubbele overwinning in de strijd bezongen worden. De Araxes en de Rijn

– die weten het, gedronken door tot slaaf gemaakte volken.

(*Anthologia Planudea* 61 = Crinagoras 28, ed. Ypsilanti 2018; vertaling van eigen hand)

15 Ypsilanti (2018) presenteert de teksten van Crinagoras met commentaar en inleiding.

In het recente commentaar van Maria Ypsilanti (2018) wordt dit gedicht samengevat als '[p]raise of Nero'.¹⁶ Op het eerste gezicht lijkt Nero inderdaad geprezen te worden: hij heeft Armenië bedwongen waar de zon opkomt, en Germanië verslagen waar de zon ondergaat. Rome heerst dus over de hele wereld.

Als we echter een ecokritische blik werpen op het gedicht, komen we tot een andere conclusie.¹⁷ In het eerste vers worden opkomst en ondergang van de zon de 'maten van de wereld' genoemd, *kosmou metra* (κόσμου μέτρα). Het woord *kosmos* betekent 'wereld' of 'heelal', maar primair 'orde'. Het woord *metron* betekent 'maat', en het is een bekende Griekse gedachte dat de menselijke maat gerespecteerd moet worden. In vers 2 horen we echter dat Nero's daden 'door beide grenzen heen' gingen. Dat kan positief, maar ook negatief geïnterpreteerd worden. Het woord dat Crinagoras hier hanteert is *peras* (πέρας), 'grens' of 'eindpunt'. De formulering suggereert dat Nero met zijn wereldwijde veroveringen de 'orde' verstoord heeft. 'Dit gaat alle grenzen te buiten,' zouden we in 2022 zeggen. Twee rivieren worden genoemd, niet de Tiber, in Rome, maar een in het oosten, de Araxes, en een in het westen, de Rijn. Al vanaf Herodotus geldt het oversteken van een rivier (een natuurlijke grens) als een daad van overmoed en hybris – wordt Nero hier vergeleken met een Perzische koning als Xerxes?

Crinagoras benoemt de grenzeloze uitgestrektheid van het Romeinse Rijk, maar hij vraagt tegelijkertijd aandacht voor de onderworpenen – de Armeniërs en Germanen, de 'tot slaaf gemaakte volken' (δοῦλοις ἔθνεσι) die het water van de Araxes en de Rijn drinken. Een nauwkeurige lezing van het gedicht suggereert dat er sprake is van een 'mismatch' tussen het Romeinse Rijk en de kosmos.¹⁸ De zon kijkt immers toe en denkt er het zijne van, bij opkomst in Armenië en bij ondergang in Germanië. Het is duidelijk dat het gedicht van Crinagoras niet geobsedeerd is door het verleden: integendeel, het roept vragen op over het heden, over het Romeinse Rijk en zijn verhouding tot de natuurlijke wereld, en over de diversiteit van deze wereld, waarin niet alleen Grieken en Romeinen, maar ook Armeniërs en Germanen hun plaats hebben. De overwinning van de keizer wordt een 'dubbele' genoemd (δισσόν). Commentatoren denken dat het woord *disson* ('dubbel') verwijst

16 Ypsilanti (2018: 291). Zie ook Gow en Page (1968, 2: 239) ('praise of Nero').

17 Voor ecokritische benaderingen van de Oudheid, zie Schliephake (ed., 2017).

18 In dat geval nuanceert Crinagoras de Romeinse gedachte (bijvoorbeeld in Vergilius' *Aeneis* te vinden) dat onder Rome kosmos en imperium met elkaar samenvallen: zie Hardie (1986). Crinagoras en andere Griekse dichters nemen het Romeinse discours over kosmos en imperium over van de Romeinen, maar ze plaatsen er wel vraagtekens bij.

naar twee militaire overwinningen, een in het oosten en een in het westen.¹⁹ Maar het woord δισσόν kan ook betekenen ‘dubbelzinnig’, ‘twijfelachtig’ of ‘ambigu’. Met zijn militaire optreden in Armenië en Germanië is Nero wellicht te ver gegaan.

5 Longinus: het sublieme bij Homerus en Mozes

Het tweede voorbeeld dat ik wil bespreken is van een geheel andere aard, namelijk het literair-kritische traktaat *Het sublieme*. De auteur van deze Griekse tekst kennen we niet, maar doorgaans wordt hij Longinus of Pseudo-Longinus genoemd. Vermoedelijk was hij actief in de 1^e eeuw n.Chr., mogelijk in Rome. In *Het sublieme* onderzoekt hij hoogtepunten in de literatuur, dat wil zeggen bijzondere momenten in proza en poëzie die de lezer of toehoorder verrassen, inspireren of ontroeren. Zo verzamelt en analyseert hij de beste verzen uit Homerus, Sappho en Euripides, en de mooiste passages uit Demosthenes en Plato. Longinus is dus zeker geïnteresseerd in het verleden, maar hij staat niet met zijn rug naar het heden. Behalve aan Griekse schrijvers van het verleden schenkt hij in zijn traktaat namelijk ook aandacht aan de redenaar Cicero die beschouwd werd als de beste redenaar van Rome (niet in de laatste plaats door hemzelf). Longinus eert Cicero, maar hij doet dat op dubbelzinnige wijze; in zijn vergelijking tussen Demosthenes en Cicero (de beste redenaars van Griekenland en Rome) noemt hij namelijk alleen Demosthenes subliem – de stijl van Cicero wordt volgens Longinus gekenmerkt door een ‘woordenvloed’.²⁰

We weten niet wie Longinus was, en dus ook niet of hij een migrant was. Maar de tekst die hij geschreven heeft migreert duidelijk *tussen* culturen. Demosthenes staat hier naast Cicero, dus Griekenland naast Rome. Maar ook Longinus weet, net als Crinagoras, dat de wereld meer te bieden heeft. In hoofdstuk 9 onderzoekt hij het sublieme effect van teksten waarin goden op een bovenmenselijke wijze worden geportretteerd. Eerst citeert hij een aantal voorbeelden uit Homerus: de strijdende goden op het slagveld voor Troje, de sidderende Hades in de onderwereld, en Poseidon die over de golven van de zee rijdt, terwijl de zee van vreugde uiteen wijkt.²¹ Allemaal sublieme momenten uit de bekende, Griekse traditie. Maar nadat hij deze

19 Gow en Page (1968) en Ypsilanti (2018: *ad loc.*).

20 Longinus, *Het sublieme* 12.4-5; zie De Jonge (2019) en De Jonge en Nijk (2019).

21 Longinus, *Het sublieme* 9.6 citeert Homerus, *Ilias* 21.388 en 20.61-65; Longinus, *Het sublieme* 9.8 citeert *Ilias* 13.18, 20.60, 13.19 en 13.27-29. Zie De Jonge (2012: 277-279).

voorbeelden uit Homerus heeft gepresenteerd, citeert Longinus plotse-
ling een andere auteur, die hij ‘de wetgever van de joden’ noemt. Hij doet
natuurlijk op Mozes, die traditioneel wordt gezien als auteur van de eerste
vijf Bijbelboeken. Longinus presenteert vervolgens een korte parafrase van
het scheppingsverhaal uit het Bijbelboek Genesis, met de volgende woorden:²²

εἶπεν ὁ θεός [...] ‘γενέσθω φῶς’, καὶ ἐγένετο· ‘γενέσθω γῆ’, καὶ ἐγένετο.

God zei, [...] ‘Laat er licht zijn,’ en er was licht. ‘Laat er land zijn,’ en er was land.
(Longinus, *Het sublieme* 9.9)

Longinus presenteert deze woorden uit het Oude Testament in het Grieks, niet
in het Hebreeuws. Zijn tekst verschilt van de Septuagint, de bekendste verta-
ling van de Hebreeuwse Bijbel. Dit zou erop kunnen wijzen dat Longinus het
Hebreeuws zelf heeft geparafraseerd, al kan hij ook gebruik hebben gemaakt
van een bestaande vertaling. De sublieme voorstelling van een machtige
god die met enkele simpele woorden licht en aarde kan scheppen staat voor
Longinus kennelijk op één hoogte met de goden die Homerus portretteert in
de *Ilias*. Daarbij heeft Longinus zijn best gedaan om het scheppingsverhaal
uit Genesis in te bedden in zijn betoog. Dat blijkt als we de Genesis-parafrase
vergelijken met de voorbeelden uit Homerus die Longinus direct vóór en
direct na de woorden van Mozes citeert.²³ Voorafgaand aan de parafrase uit
Genesis citeert Longinus verzen uit de *Ilias* waarin de zee uiteen wijkt voor de
naderende god Poseidon.²⁴ Een zee die uiteen wijkt, waar kennen we dat van?
Het is een motief in het Bijbelboek Exodus, waar niet Poseidon, maar Mozes
degene is die het water splijt, zodat de Israëlieten dwars door de drooggeval-
len zee kunnen lopen.²⁵ Direct na het citaat uit Genesis citeert Longinus opnieuw

22 Het betreft een parafrase van Genesis 1:3-9. De vertaling van deze korte passage is van
mijn hand en gebaseerd op de NBV21, de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2021. Een uitstekende
Nederlandse vertaling van *Het sublieme* biedt Op de Coul (2012). Zoals Russell (1964: 92-94) en
Mazzucchi (2010: 174-177) uitleggen, is het zeker niet ondenkbaar dat een schrijver in de Vroege
Keizertijd bekend was met de passage uit Genesis. Er is dan ook geen reden om aan te nemen
dat de parafrase van Genesis een interpolatie is, die pas in latere tijd aan de tekst van Longinus
zou zijn toegevoegd. Het debat over de authenticiteit van de passage wordt gevoerd door Ziegler
(1915), Mutschmann (1917) en Norden (1954). De Jonge (2012) verkent de religieuze dimensies van
het sublieme bij Longinus en Dionysius. Porter (2016: 107-116) analyseert Longinus’ interpretatie
van het sublieme moment in Genesis.

23 Vergelijk Usher (2007).

24 Zie boven, voetnoot 21. In *Ilias* 13.27-29 (geciteerd in *Het sublieme* 9.8) wijkt de zee uiteen
(13.29: θάλασσα διίστατο, ‘de zee scheidde zich’).

25 Exodus 14:15-31.

een passage uit Homerus: hier gaat het om de held Ajax die op het slagveld voor Troje wanhopig tot Zeus bidt omdat het donker is geworden. Ajax vraagt om licht, zodat hij tenminste kan zien tegen wie hij vecht: 'Laat ons sneuvelen,' zegt hij tegen Zeus, 'maar dan wel in het licht.'²⁶ In Genesis schept God het licht, in de *Ilias* schept Zeus licht op verzoek van Ajax. De revolutionaire stap die Longinus hier zet is dat hij teksten uit verschillende culturen op ingenieuze wijze naast elkaar plaatst, waardoor hij een spannende dialoog op gang brengt tussen Griekse en joodse voorstellingen van het bovenmenselijke.

Het traktaat *Het sublieme* is in veel opzichten grensverleggend en polyfoon. Longinus laat zien dat het sublieme niet alleen in de Griekse en Romeinse, maar ook in de joodse literatuur kan worden aangetroffen. Hij geeft in zijn werk dus een stem niet alleen aan Griekse auteurs en aan de Romein Cicero, maar ook aan de literatuur van het Oude Nabije Oosten.²⁷

6 Lucianus: Homerus de Babylonier

Mijn derde en laatste voorbeeld betreft de auteur Lucianus. Hij leefde in de 2^e eeuw n.Chr. en was afkomstig uit de stad Samosata aan de oever van de Eufraat – ooit hoofdstad van het koninkrijk Commagene, en inmiddels onderdeel van de Romeinse provincie Syria. Lucianus heeft tenminste drie identiteiten. Hij beschrijft zichzelf als Syriër en noemt zichzelf een 'barbaar', dat wil zeggen niet-Grieks; hij sprak van huis uit Syrisch. Als kind leerde hij Grieks en werd hij geschoold in de Griekse retorica en filosofie. Hij schreef zijn vele werken dus ook in de Griekse taal, om precies te zijn in het Attisch, het dialect van klassiek Athene. Maar Lucianus droeg een Romeinse naam en hij bezat het Romeinse burgerrecht. Lucianus is dus tegelijkertijd Syriër, Griek en Romein; maar het is de Griekse taal die hem in staat stelt deze verschillende petten op te zetten en een eigen geluid te laten horen.

Een lokaal geluid horen we bijvoorbeeld in zijn werk *Over de Syrische godin*, waarin Lucianus de religieuze cultus voor de godin Atargatis in Syrië beschrijft. Hier wil ik echter ingaan op een ander werk van Lucianus, getiteld *Ware verhalen*. Dit is een spannend en absurdistisch reisverhaal, dat wel gekarakteriseerd is als het eerste 'sciencefictionverhaal' van de westerse literatuur.²⁸ De verteller

26 Longinus, *Het sublieme* 9.10 citeert *Ilias* 17.645-647. Usher (2007) merkt het verband op tussen de citaten uit de *Ilias* en Genesis in *Het sublieme* 9.8-10.

27 West (1995) beargumenteert dat de Homerische verzen die Longinus in hoofdstuk 9 citeert ook een connectie hebben met de literatuur van het Oude Nabije Oosten.

28 Cf. Georgiadou en Larmour (1998).

beschrijft hoe hij per schip met zijn bemanning naar het verre westen reist, op weg naar de zonsondergang, en hoe hij terecht komt in het land van de wijn. Vervolgens wordt zijn schip echter in de lucht geblazen en komt hij terecht op de maan. Bij terugkeer op aarde worden de reizigers opgeslokt door een walvis; in de buik van dit dier beleven ze allerlei spannende avonturen. Ten slotte komen de verteller en zijn reisgenoten terecht op het eiland van de gelukzaligen. Daar ontmoeten ze beroemde figuren uit de Griekse geschiedenis, literatuur en mythologie. Een van hen is Homerus, de dichter van *Ilias* en *Odyssee*.

Ware Verhalen van Lucianus is een tekst die ons ver over de grenzen van de Romeinse wereld brengt. Tim Whitmarsh heeft opgemerkt dat juist verhalen over de uitgestrektheid van de kosmos uitdrukking kunnen geven aan een gevoel van weerstand tegen Rome.²⁹ Het schijnbaar almachtige Rome blijkt immers minder machtig wanneer het geconfronteerd wordt met het oneindige heelal. Zo'n confrontatie tussen Rome en de kosmos hebben we ook in onze lezing van het epigram van Crinagoras gezien. Lucianus neemt ons in zijn verhaal mee naar plaatsen en ruimtes waar de invloed van Rome ver te zoeken is: het verre westen, de maan, de buik van een walvis en niet te vergeten het eiland van de gelukzaligen. Daar gaat de verteller in gesprek met Homerus, de eerste dichter en voornaamste bron van de Griekse cultuur.

Lucianus' gesprek met Homerus vervult een diepe wens van veel classici en literatuurwetenschappers. Hoe vaak denken we niet, als we een gedicht of een roman lezen: kon ik de auteur maar *vragen* wat hij ermee bedoelde! Dat is nu precies wat Lucianus doet: hij legt Homerus alle vragen voor die docenten al eeuwenlang aan hun studenten stelden over zijn gedichten. Bijvoorbeeld: componeerde Homerus eerst de *Ilias* of toch eerst de *Odyssee*? Waarom begint de *Ilias* eigenlijk met de wrok van Achilles? En waar kwam Homerus oorspronkelijk vandaan? Ik citeer nu een deel van het gesprek tussen Lucianus en Homerus in de vertaling van Boukje Verheij en Martine Cuypers:³⁰

Al na een paar dagen ben ik op de dichter Homerus afgestapt, op een moment dat we allebei even vrij hadden, en heb hem alles gevraagd wat een mens zo graag zou willen weten. Om te beginnen waar hij nu eigenlijk vandaan komt. 'Want dat is nog steeds onze grootste strijdvraag, moet u weten.'

Homerus verzekerde me dat hij maar al te goed wist dat er mensen zijn die denken dat hij van Chios komt, of uit Smyrna, en zelfs een heleboel die geloven dat hij in Kolofon geboren is. 'Maar ik ben eigenlijk een

²⁹ Whitmarsh (2013: 68-71).

³⁰ Lucianus, *Ware verhalen* 2.20. Verheij en Cuypers (2019).

Babyloniër,' vertrouwde hij me toe, 'en thuis heette ik niet Homeros maar Tigranes. Op een gegeven moment ben ik als gijzelaar bij de Grieken beland en heb ik mijn naam veranderd.'

[...]

Nu hij deze vragen eens en voor altijd uit de wereld had geholpen, vroeg ik hem ook nog waarom hij eigenlijk was begonnen met die wrok van Achilles. Hij zei dat dat zomaar bij hem was opgekomen, hij had er niet echt over nagedacht.

Tot zover het citaat, en tot zover ook de auteursintentie. Lucianus steekt hier de draak met de gewichtige lessen van antieke grammatici, die meenden dat ze de wijsheid in pacht hadden, in het bijzonder over Homerus. Al hun geleerde opvattingen worden door de antwoorden van Homerus naar de prullenbak verwezen. Tegelijkertijd krijgen we de indruk dat Homerus eigenlijk bar weinig zin heeft in al die vragen van Lucianus: misschien dat zijn antwoorden daarom zo weinig informatief zijn. Eén vraag beantwoordt hij echter wel uitvoerig, namelijk die naar zijn herkomst. Homerus, de bron van alles wat Grieks was, wiens gedichten een soort bijbel voor de Grieken waren, stelt zich hier tamelijk onverwacht voor als een Babyloniër. Zijn eigenlijke naam is, zegt hij, Tigranes; dat is een Perzische naam, die mogelijk ook anti-Romeinse associaties oproept. De bekendste Tigranes was namelijk Tigranes de Grote, koning van Armenië, die in de 1e eeuw v.Chr. samen met Mithridates van Pontus onvermoeibaar oorlog voerde tegen Rome.³¹ Homerus beweert dus eigenlijk Tigranes te heten. Zijn Griekse naam Homeros brengt hij etymologisch in verband met het woord *homèros* (ὁμηρος), dat 'gijzelaar' betekent. Met andere woorden: Homerus is een migrant, die als gijzelaar vanuit Mesopotamië naar Griekenland is gekomen.

Waarom is Homerus opeens een Babyloniër? Zoals Froma Zeitlin en Lawrence Kim hebben betoogd, bevestigt deze passage in Lucianus' *Ware verhalen* dat Griekse identiteit een dynamisch concept is: in de multiculturele wereld van de Romeinse tijd kan iedereen aanspraak maken op Griekse identiteit, en iedereen kan dus ook Homerus claimen. Homerus is dan ook niet alleen een Babyloniër, maar wordt in andere teksten ook wel een Syriër, een Egyptenaar en zelfs een Romein genoemd.³² De culturele grenzen zijn

31 Zie Von Möllendorff (2000: 368). Lucianus' complexe verhouding tot Rome wordt geanalyseerd door Swain (1996: 298-329) en Bozia (2015).

32 Zeitlin (2001: 246-247) en Kim (2010: 162-168). Kim (2010: 165) stelt dat 'it is not hard to read Lucian's description of Homer's passage from Babylon to Greece [...] as a comment on the theoretical fluidity of Greek identity in the Imperial period'. Zie ook Georgiadou en Larmour (1998: 200-203), Von Möllendorff (2000: 367-373) en Clay en Brusuelas (2021: 40-44).

hiermee definitief vervaagd. Ik wil aan deze overtuigende interpretatie nog twee gedachten toevoegen. Ten eerste lijkt het erop dat Lucianus, zelf een outsider uit Syrië, die Grieks en Romeins *geworden* is, in het gesprek met Homerus zijn eigen spiegelbeeld herkent: zelfs Homerus, de meest Griekse Griek aller tijden, blijkt een outsider te zijn, een Babyloniër, die Grieks is *geworden*. Homerus is dus net als Lucianus, lijkt Lucianus te willen zeggen.³³ Ten tweede wijs ik erop dat het op het eerste gehoor absurde idee van Homerus als een Babyloniër op spannende wijze resoneert met recent onderzoek naar de relatie tussen Homerus en de literatuur van het Oude Nabije Oosten. Geleerden als Martin West, Walter Burkert en Johannes Haubold hebben geconstateerd dat de gedichten van Homerus fascinerende overeenkomsten vertonen met het Gilgamesj Epos, een van de oudste verhalen ter wereld.³⁴ Het Gilgamesj Epos bestond in een aantal verschillende versies, maar een van de oudste was de Oud-Babylonische versie, geschreven in het Akkadisch, in de 18^e eeuw v.Chr. Misschien is het dus al met al niet zo'n gek idee om Homerus als Babyloniër te portretteren.

7 Epiloog

In 1965 publiceerde de Leidse professor B.A. van Groningen een artikel over de Griekse literatuur van de Romeinse Keizertijd, waarin hij een conclusie trekt die van weinig enthousiasme getuigt: 'Reading the bulk of [this] literature one is not transported into a real world, but into a sham one, in a museum of fossils.'³⁵ Is de Griekse literatuur van de Keizertijd werkelijk een fossielenmuseum, het Naturalis van de Oudheid? Nee, de teksten van Crinagoras, Longinus en Lucianus, die ik heb besproken, zijn onmiskenbaar verankerd in het literaire verleden, maar dat is niet het essentiële kenmerk ervan. Een meer onderscheidend punt, en belangrijker voor ons begrip van de Griekse teksten van deze periode, is hun openheid voor interculturele dialogen. Crinagoras, Longinus en Lucianus bewegen zich flexibel en grensverleggend tussen verschillende culturen en tradities, en ze scheppen een kosmische ruimte, waarin de macht van de Romeinse keizer relatief blijkt te zijn. Deze teksten *presenteren en reflecteren* niet

33 Cf. Kim (2010: 165): 'Homer's biography reflects Lucian's own journey from Syria and his assimilation into Greek culture.' Kim suggereert dat 'Babylonisch' voor Lucianus ongeveer hetzelfde betekent als 'Syrisch'.

34 West (1997); Haubold (2013).

35 Van Groningen (1965: 52).

alleen diversiteit en culturele interactie, maar ze *construeren* die ook, ze veroorzaken haar. Ieder op hun eigen wijze creëren Crinagoras, Longinus en Lucianus een interculturele dialoog, die de lezer uitnodigt de wereld en de literatuur waar te nemen als meer en groter dan slechts Grieks en Romeins. In deze teksten worden politieke, culturele, etnische en geografische grenzen voortdurend gepasseerd. Voor zover dergelijke grenzen bestaan, zijn ze niet zozeer beperkend, maar open en dynamisch. Met mijn keuze voor deze drie auteurs heb ik nog andere grenzen willen slechten, die het onderzoek naar deze literatuur veelal in de weg staan, namelijk de grenzen tussen literaire genres. Epigram, literatuurkritiek, satirische roman en andere genres verdienen het in onderlinge samenhang bestudeerd te worden.

Bibliografie

- Bhabha, H. 1994. *The Location of Culture*, Londen.
- Boehmer, E. 2005. *Colonial and Postcolonial Literature. Migrant metaphors*, Oxford.
- Bowie, E. 1970. 'Greeks and their Past in the Second Sophistic', *Past & Present* 46, 3-41.
- Bozia, E. 2015. *Lucian and His Roman Voices. Cultural exchanges and conflicts in the late Roman Empire*, New York/Londen.
- Bromberg, J.A. 2021. *Global Classics*, Londen/New York.
- Burkert, W. 1992. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern influence on Greek culture in the early Archaic age*, Cambridge, MA.
- Clay, D. en J.H. Brusuelas. 2021. *Lucian, True History. Introduction, text, translation, and commentary*, Oxford.
- Georgiadou, A. en D.H.J. Larmour. 1998. *Lucian's Science Fiction Novel True Histories. Interpretation and commentary*, Leiden/Boston/Keulen.
- Goldhill, S. (ed.). 2001. *Being Greek under Rome. Cultural identity, the Second Sophistic and the development of empire*, Cambridge.
- Gow, A.S.F. en D.L. Page. 1968. *The Greek Anthology. The garland of Philip and some contemporary epigrams* (twee delen), Cambridge.
- Groningen, B.A. van. 1965. 'General Literary Tendencies in the Second Century AD', *Mnemosyne* 18, 41-56.
- Hardie, P. 1986. *Virgil's Aeneid. Cosmos and imperium*, Oxford.
- Haubold, J. 2013. *Greece and Mesopotamia. Dialogues in literature*, Cambridge.
- Jonge, C.C. de. 2012. 'Dionysius and Longinus on the Sublime. Rhetoric and religious language', *American Journal of Philology* 133.2, 271-300.
- Jonge, C.C. de. 2019. 'Demosthenes versus Cicero. Intercultural competition in ancient literary criticism', in C. Damon en C. Pieper (eds), *Competition in Classical*

- Antiquity* (Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values IX), Leiden/Boston, 300-323.
- Jonge, C.C. de. 2022a. 'Greek Migrant Literature in the Early Roman Empire', *Mnemosyne* 75, 10-36.
- Jonge, C.C. de. 2022b. *Grieks zonder grenzen* (inaugurele rede), Universiteit Leiden, www.universiteitleiden.nl/medewerkers/casper-de-jonge/publicaties#tab-4
- Jonge, C.C. de, en A.A. Nijk. 2019. 'Longinus, *On the Sublime* 12.4-5. Demosthenes and Cicero', *Mnemosyne* 72, 766-790.
- Kim, L. 2010. *Homer between History and Fiction in Imperial Greek Literature*, Cambridge.
- König, J. 2009. *Greek Literature in the Roman Empire*, Bristol.
- König, A., R. Langlands en J. Uden (eds). 2020. *Literature and Culture in the Roman Empire*, 96-235. *Cross-cultural interactions*, Cambridge.
- Ligt, L. de, en L.E. Tacoma (eds). 2016. *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*. Leiden/Boston.
- Mazzucchi, C.M. 2010. *Dionisio Longino, Del Sublime*, Milaan.
- Mestre, F. en P. Gómez (eds). 2010. *Lucian of Samosata, Greek Writer and Roman Citizen*, Barcelona.
- Mutschmann, H. 1917. 'Das Genesiszitat in der Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ', *Hermes* 52, 161-200.
- Möllendorff, P. von. 2000. *Auf der Suche nach der verlogenen Wahrheit. Lukians Wahre Geschichten*, Tübingen.
- Norden, E. 1954. *Das Genesiszitat in der Schrift vom Erhabenen*, Berlin.
- Op de Coul, M. 2012. *Longinus, Het sublieme*, Groningen.
- Pitts, M. en M.J. Versluys (eds). 2015. *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, Cambridge.
- Porter, J.I. 2016. *The Sublime in Antiquity*, Cambridge.
- Russell, D.A. 1964. 'Longinus', *On the Sublime*, Oxford.
- Schliephake, C. (ed.). 2017. *Ecocriticism, Ecology, and the Cultures of Antiquity*, Lanham.
- Schmid, W. en O. Stählin. 1961. *Wilhelm von Christ's Geschichte der griechischen Literatur. Zweiter Teil: die nachklassische Periode der griechischen Literatur. Zweite Hälfte: von 100 bis 530 nach Christus*, München.
- Smith, A. 2004. 'Migrancy, Hybridity, and Postcolonial Literary Studies', in N. Lazarus (ed.), *The Cambridge Companion to Postcolonial Literary Studies*, Cambridge, 241-261.
- Swain, S. 1996. *Hellenism and Empire. Language, classicism, and power in the Greek world AD 50-250*, Oxford.
- Tacoma, L.E. 2016. *Moving Romans. Migration to Rome in the principate*, Oxford.

- Usher, M.D. 2007. 'Theomachy, Creation, and the Poetics of Quotation in Longinus Chapter 9', *Classical Philology* 102, 292-303.
- Verheij, B. en M. Cuypers. 2019. *Lucianus, Ware verhalen*, Amsterdam.
- Versluys, M.J. te verschijnen. 'How much Globalisation can Antiquity Studies Bear? Decolonizing the classics', *Global Antiquities*.
- West, M.L. 1995. 'Longinus and the Grandeur of God', in D. Innes, H. Hine en C. Pelling (eds), *Ethics and Rhetoric. Classical essays for Donald Russell on his seventy-fifth birthday*, Oxford, 335-342.
- West, M.L. 1997. *The East Face of Helicon. West Asiatic elements in Greek poetry and myth*, Oxford.
- White, P. 1995. 'Geography, Literature and Migration', in R. King, J. Connell en P.E. White (eds), *Writing Across Worlds. Literature and migration*, Londen/New York, 1-19.
- Whitmarsh, T. 2001. *Greek Literature and the Roman Empire. The politics of imitation*, Oxford.
- Whitmarsh, T. (ed.) 2010. *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, New York/Cambridge.
- Whitmarsh, T. 2013. 'Resistance is Futile? Greek literary tactics in the face of Rome', in P. Schubert (ed.), *Les Grecs Héritiers des Romains* (Entretiens Fondation Hardt 49), Vandoeuvres, 57-85.
- Ypsilanti, M. 2018. *The Epigrams of Crinagoras of Mytilene. Introduction, text, commentary*, Oxford.
- Zeitlin, F.I. 2001. 'Visions and Revisions of Homer', in S. Goldhill (ed.), Cambridge/New York, 195-266.
- Ziegler, E. 1915. 'Das Genesiscitat in der Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ', *Hermes* 50, 572-603.

Over de auteur

Casper de Jonge is als hoogleraar Griekse Taal- en Letterkunde verbonden aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek concentreert zich op de Griekse literatuur in de Romeinse wereld, antieke migrantenliteratuur, antieke literatuurtheorie en retorica, het sublieme en de receptie van de Oudheid in de klassieke muziek. Van NWO ontving hij subsidies voor projecten over het sublieme (Veni) en over de dialoog tussen Griekse literatuurkritiek en Latijnse literatuur (Vidi). Casper de Jonge was onder meer hoofdredacteur van *Lampas* (2009-2015) en opleidingsvoorzitter van de Leidse MA Classics and Ancient Civilizations (2017-2021). In het academisch jaar 2023-2024 zal hij Gastprofessor für die Kulturgeschichte des Altertums in München zijn.